

СЕКЦІЯ 3 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

УДК 338.48+347.165

Гоманюк М.А.
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет
Гоманюк К.М.
студентка факультету біології, географії і екології
Херсонський державний університет

ТИФЛОТУРИЗМ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

У статті розкриваються поняття «тифлотуризм» і «тифлокразнавство» в контексті створення безбар'єрного середовища для людей з обмеженими можливостями, дано огляд успішних європейських практик тифлотуризму, проаналізовані можливості для реалізації туристичних потреб для сліпих в Україні, складено список потенційних тифлотуристичних і тифлокразнавчих об'єктів в Україні.

Ключові слова: *тифлотуризм, тифлокразнавство, безбар'єрне середовище для людей з обмеженими можливостями.*

Гоманюк Н.А., Гоманюк К.Н. Тифлотуризм и перспективы его развития в Украине

В статье раскрываются понятия «тифлотуризм» и «тифлокразведение» в контексте создания безбарьерной среды для людей с ограничениями жизнедеятельности, дан обзор успешных европейских практик тифлотуризма, проанализированы возможности для реализации туристических потребностей для слепых в Украине, составлен список потенциальных тифлотуристических и тифлокразведческих объектов в Украине

Ключевые слова: *тифлотуризм, тифлокразведение, безбарьерная среда для людей с ограничениями жизнедеятельности*

Homanyuk M.A., Homanyuk K.M. Tourism for the blind people and perspectives of its development in Ukraine

The article describes the concept of «tourism for blind people» and «local history about blind people» in the context of barrier-free environments for people with disabilities, provides an review of successful European tourist experiences, analyzed possibilities for realization of tourist needs for the blind people in Ukraine, compiled a list of potential tourist and local history objects in Ukraine in this sphere

Key words: *Tourism for Blind People, Local History about Blind People, Barrier-Free Environments for Disabled People.*

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, кількість сліпих людей у світі становить близько 40 мільйонів людей, це не рахуючи слабозорих, які теж мають свої особливі потреби у щоденному житті. В Україні незрячих людей за неофіційною статистикою (єдиної офіційної досі немає) – від 50-и до 70-и тисяч. Оскільки населення багатьох розвинених країн зберігає тенденцію до безповоротного старіння, кількість таких людей з роками збільшуватиметься. Створення без-

бар'єрного середовища для незрячих та слабозрячих, в тому числі і в туристичній сфері – це одна з найбільш актуальних завдань у світі та у нашій країні. У більшості випадків люди стають сліпими через різні промислові аварії, автокатастрофи, стихійні лиха тощо, значна частина людей одержує інвалідність після екстремальних занять спортом. Все це означає, що такі люди є величезним і цілком платоспроможним сектором ринку, звиклого до туристичних і екскурсійним послуг.са

Тури для сліпих людей з кожним роком знаходять все більшу популярність у світі. Проте якщо у європейських країнах інтеграція сліпих має тривалу традицію, то проблема інтеграції осіб з вадами зору в Україні тільки починає вирішуватися, і вирішення її саме у туристичному секторі – одна з задач нашого суспільства. Дуже важливо аби люди з особливими потребами не відчували свою окремішність та мали ті самі можливості, що й громадяни без зорових обмежень, в тому числі і у сфері туризму. Такий підхід прийнято називати «безбар'єрне середовище».

Безбар'єрне суспільство – це суспільство в якому особи з інвалідністю забезпечені тими самими можливостями та правами, що й інші громадяни. Стосовно фізичного простору поняття безбар'єрності означає відсутність фізичних перешкод у доступі до об'єкту соціальної інфраструктури. Наприклад, наявність пандусів, табличок зі шрифтом Брайля, звукових та світових вказівників (світлофорів, кнопок у ліфтах) тощо. Принципи безбар'єрного суспільства призводять до того, що незрячі з самого дитинства живуть, навчаються і працюють серед здорових людей, здобувають освіту залежно від своїх здібностей, вільно пересуваються вулицями, користуються транспортом, державними засобами, магазинами тощо.

Туризм для осіб з фізичними і ментальними обмеженнями називають по-різному. У літературі та ЗМІ зустрічаються назви: туризм для людей з обмеженими можливостями, інвалідний туризм, реабілітаційний туризм, корекційно-освітній туризм, доступний туризм. Все це різновиди туризму, спрямовані на задоволення рекреаційних потреб осіб з обмеженими можливостями. Такий туризм можна класифікувати відповідно до характеру обмежень, адже люди з вадами слуху, зору ао ті, що мають проблеми з пересуванням мають свої вимоги до сервісу. Таким чином, тифлотуризм – це різновид туризму, спрямований на задоволення рекреаційних потреб незрячих та осіб зі слабким зором.

Цей вид туризму з'явився в 70-х роках минулого століття і розвивався в громадських організаціях осіб з обмеженнями життєдіяльності можливостями (ООЖ). Складність розвитку цього виду туризму полягає в неповноті нор-

мативної бази, відсутності системи методичного супроводу, системи підготовки інструкторів-фахівців з роботи з ООЖ.

З іншого боку світ незрячих людей може бути цікавим і пересічному глядачеві, адже це дає можливість подивитися на світ з іншого куту зору, а життя видатних сліпих письменників, музикантів, науковців, громадських діячів, і об'єкти, з ними зв'язані, самі по собі теж можуть бути цікавими в якості туристичних об'єктів.

Історія тифлотуризму зв'язана передусім з забезпеченням вільного доступу до туристичних об'єктів (музеїв, театрів, історичних пам'яток) та адаптація туристичного сервісу до потреб сліпих (облаштування готелів, вокзалів, транспортних засобів тощо). Існує багато прикладів вдалих практик тифлотуризму. Принципи впровадження тифлотуристичних практик наочно представлені краківським проектом – це найближчий до України вдалий взірець тифлотуристичного обслуговування.

На початку 2000-х у Кракові (Польща) було впроваджено міську екскурсію «Місто, дружне до інвалідів». В її рамках було розроблено туристичний маршрут для людей з проблемами зору. Вздовж Краківської королівської дороги – найпопулярнішого пішого туристичного маршруту міста, були встановлені дванадцять бронзових моделей (інтерактивних скульптур). Вони зображають ключові історичні місця та об'єкти, а їх опис в аудіоформаті можна прослухати або отримати на мобільний телефон. Всі моделі супроводжені коротким описом, який подається шрифтом Брайля польською та англійською мовами. Поруч з кожною скульптурою встановлено невеличку модель, що дозволяє туристу зорієнтуватися щодо свого розташування відносно історичного місця, його пропорції та масштабу. Всі п'єдестали були розроблені, таким чином, щоб інваліди могли підходити і торкатися до моделей. Скульптор створив їх таким чином, щоб сліпі люди зі слабким зором могли кінчиками пальців читати архітектурні елементи. Для гідів, які працюють у Кракові, були проведені спеціальні тренінги, щоб навчити їх залучати туристів з обмеженими можливостями до користування тактильними моделями. Хоча скульптури були створені головним чином для

інвалідів з вадами зору та сліпих, вони слугують на користь всім туристам. Створення тактильних моделей викликало великий інтерес серед сліпих і слабозорих людей. Тепер до туризму залучаються споживачі, якими раніше цей сектор нехтував. А самі моделі як нові послуги, стали підставою для запровадження нових послуг в інших секторах міської економіки. Наприклад, кілька ресторанів запровадили друкування меню шрифтом Брайля, банки встановили пристрої, які дозволяють сліпим людям користуватися їх послугами, туристичні компанії розробили цілий пакет послуг для слабозорих та сліпих людей. Міський музей організував постійно-діючу виставку архітектурних деталей.

Включили в свої програми особливі послуги для сліпих відвідувачів і людей з обмеженим зором і слухом і звичайні музеї. Віденський художньо-історичний музей (Австрія) з недавніх пір вперше у світі пропонує унікальну послугу для сліпих і слабозорих відвідувачів. Три шедеври з колекції картин епохи Відродження картинна галерея представила у вигляді відчутних 3D-рельєфів. Картини «Мадонна в зеленому» Рафаеля, «Марія з немовлям» Альбрехта Дюрера і «Придворний блазень Гонелла» Жана Фуке тут представлені у вигляді фрезерованих рельєфів, які дають уявлення про композицію картин і про їх численні деталі. Брошура, надрукована шрифтом Брайля, і мистецтвознавці пропонують гостям додаткову інформацію про картини. Музей організує спеціальні екскурсії для незрячих людей з докладним описом творів Фердинанда Георга Вальдмюллера і його епохи.

Цікавим є досвід Музею музики в Шереметьєвському палаці (Санкт-Петербург, Росія), що адаптували для сліпих та слабозрячих людей. Програмки арій з опер Россіні та Верді роздрукували рельєфно-крапковим шрифтом Брайля, а в концертний зал інвалідів тепер «ведуть» тактильні підлогові покажчики. Проект перетворення всього музею підготували молоді дизайнери та архітектори під керівництвом професора фінського Університету Аалто Марьо Мьяенпя. Вона спеціалізується на адаптації закладів культури для слабозрячих у своїй країні. Палац у стилі бароко, створений архітектором Аргуновим у середині 18 ст., зараз

займає Музей музики. Високі пороги, двійчасті дубові двері, відблиски старовинних вітрин та дзеркал і погане планування – все це робило відвідування інституції абсолютно недоступним для інвалідів. Перетворення палацу дизайнери розділили на три етапи. На першому з'явилися такі необхідні речі, як напрямні поручні, контрастні стрічки на підлозі та навігаційна карта музею, зрозуміла для слабозрячих людей та продубльована тактильними піктограмами. Другий етап – установка аудіотактильних стендів, де мовою Брайля описуються експонати у закритих вітринах. Крім того, розроблять кілька спеціальних аудіогідів та екскурсій. На третьому етапі дизайнери пропонують поставити в музеї великий круглий диван з чотирма-п'ятьма комплектами навушників, які б дозволили повністю зануритися у звучання тих чи інших інструментів. Навігацію також доповнять музикою [8].

Наступною показовою практикою є досвід міста Холон, південний округ Тель-Авіва (Ізраїль), де знаходиться Музей сліпих. Тут проводять екскурсії в світ непроглядної темряви, щоб люди змогли відчутти, як живеться насправді сліпому або людині яка погано бачить. Після двогодинної подорожі в світ сліпих, відвідувачі виходять на світло і потрапляють в напівтемну кімнату, де можна побачити різні речі, які використовуються сліпими людьми в повсякденному житті: книги зі спеціальними літерами, друкарська машинка, трафарети для написання символів і т.п. Через деякий час виходить гід, який вів по всіх кімнатах і відвідувачі можуть поспілкуватися з ним [9].

В Україні тифлотуристичні практики тільки починають впроваджуватися. Окремі випадки успішного впровадження зустрічаються у Києві, Львові, Харкові, Ужгороді, Дніпропетровську та Херсонській області.

Біля арки Дружби народів у Києві, пішохідного мосту через Дніпро, Пейзажної алеї, парку Вічної Слави і Володимирської гірки нещодавно громадські активісти встановили таблички, на яких шрифтом Брайля вибиті описи навколишніх краєвидів. Тексти для маршруту створили українські письменники Катерина Бабкіна, Ксенія Харченко, Олесь Ільченко, Любка Дереш і Галина Ткачук. За допомогою табличок слабозорі люди зможуть від-

чути красу видів, які відкриваються навколо. Таблички також мають привернути увагу до проблем інвалідів по зору, і це полегшить їхнє життя у Києві [6].

За даними газети «День» (Марія Семенченко, стаття «Проблеми, яких не бачимо» (газета №207 за 2013 р) у сфері музейного обслуговування часом йдуть на зустріч потребам незрячих. У Гідропарку є музей «Київ в мініатюрі» – це приватний музей і власник дозволив незрячим людям торкатися експонатів. Більшість же музеїв є недоступною для сліпих людей. Невтішна ситуація в театрах: хоча зараз ведеться робота з ініціювання питання безкоштовного надання слабозорим відвідувачам біноклів у театрі. Хоча їхня оренда у театрі не така вже й дорога – 5-10 гривень, але все ж таки безкоштовна можливість скористатися ними дасть таким людям відчуття піклування суспільства про них [11].

У центрі Львова також було відкрито «Ресторан у темряві». У трьох залах закладу темно, персонал – незрячі офіціанти. Особливістю закладу є їжа та обслуговування. Кілька місяців кухар ресторану розробляв спеціальне меню, яке підкреслює смак страв. У темряві у людини загострюються інші відчуття, наприклад слух, смак. Тому їжа сприймається інакше. Подібний ресторан працює у Києві.

Однією з найбільш цікавих практик тифлотуризму є експозиція у Білозерському музеї (Херсонська область), що присвячена О. Скороходовій. Ольга Скороходова – всесвітньо відома педагог, вчений-дефектолог, автор низки наукових та літературних праць, які були створені нею при повній відсутності зору і слуху. Її головний твір «Як я сприймаю й уявляю собі навколишній світ» (1947), удостоєна багатьох премій та перекладена на багато іноземних мов. У своїй книзі Скороходова не тільки описує світ сліпоглухої людини, вона формує систему взаємовідносин між звичайними людьми та людьми з особливими потребами, в якій всі мають однакове право на загальнолюдські культурні надбання. Зокрема в книзі Скороходової йде мова і про музеї, які теж відчиняли двері і колекції для сліпих та сліпоглухонімих.

Метод Скороходової робить музей не приміщенням, в якому все навколо відчужене від

глядача, а творчим майданчиком, дискусійним клубом, вікном у інший світ. Проект «Культура на дотик», в рамках якого було створено цікавих тифлотуристичних та тифлокраїзнавчий об'єкт, був скерований на організацію інтерактивних заходів, під час яких відвідувачі стають не тільки глядачами, а залучаються до активної діяльності – беруть участь у вікторинах, мистецьких заходах, в ігровий спосіб пізнають історію свого краю, пізнають особливий світ людей з особливими потребами тощо. У такий спосіб музей стає «відкритим» – замість стандартного «нічого не чіпати руками», вам говорять – «спробуйте культуру на дотик», «подивіться на світ так, як на нього дивляться люди з особливими потребами», «пізнавайте світ в інший спосіб, незвичний для себе» [2].

Продукт проекту багатовимірний і включає декілька елементів. Основний елемент – виставка, присвяченій Ользі Скороходовій. Експозиція складається з набору стендів (з інформацією про О. Скороходову), «мистецького столу» (стіл спеціальної конструкції зі складаними стільцями, за яким можна працювати із зав'язаними очима), набору експозиційних боксів (непрозорі ящики з отворами для рук, на підставці), за допомогою яких відвідувач «оглядає» вибрані об'єкти зі зібрання музею руками (наприклад, статуетку, предмети повсякденного ужитку). Принцип побудови експозиції скерований на тактильне сприйняття предмету. Такий підхід має декілька завдань. По-перше, відвідувач потрапляє у відмінний від звичайного світ відчуттів, вражень незрячої людини. По-друге, цим ми змінюємо концепцію взаємодії глядача та традиційного музею, в якому «не чіпати» є головним правилом. За допомогою боксів ми підключаємо тактильні відчуття та стимулюємо процеси мислення – пропонуємо відвідувачу загадку «що в середині?».

Під час інтерактивної екскурсії відвідувачі «оглядають» руками експонати виставки О. Скороходової, беруть участь у заходах за «мистецьким столом», під час яких відвідувачі можуть малювати, ліпити, писати в звичайний спосіб і всліпу (в тому числі за допомогою художнього керівника чи запрошеного гостя), обговорюють ті моменти, які зацікавили учасників. Ці заходи також привертають увагу до

постаті Скороходової, до її праці. В межах цих заходів учасники матимуть змогу підписати брайлівським шрифтом сувенірну продукцію (листівку музею із зображенням експонатів виставки Ольги Скороходової) за допомогою письмового приладу для сліпих [4].

З'являються також в Україні і рельєфні моделі туристичних об'єктів. Так, у центрі Ужгорода з'явилася інформаційна дошка для сліпих. Шрифтом Брайля на ній подається інформація про місто та його пам'ятки. Поруч з нею встановлено також макет греко-католицького кафедрального собору – одного з найбільш відомих будівель Ужгорода. Ідея незвичайного «путівника» виникла у завідувача кафедри туризму Ужгородського національного університету Федора Шандора [16].

Варто також згадати окремі тимчасові проекти. Наприклад, археологічна виставка у Дніпропетровському історичному музею. Дана виставка є частиною загального проекту «Рівні можливості», який спрямовано на надання можливості сліпим та слабозорим людям знайомитися з предметними комплексами музею нарівні з рештою відвідувачів. Для осіб з обмеженими можливостями відвідування музею є справжнім святом, проте більшість музейних предметів або перебувають у вітринах або через крихкість їх неможливо торкатися руками. У музеї виготовили також муляжі археологічної колекції, оскільки предмети археології в наш час не використовуються, і отримати про них уявлення можна виключно в музеї.

У той же час муляжі будуть цікаві і школярам у віці від 6 до 14 років. Адже вони зможуть не тільки подивитися на предмети, а й випробувати їх у дії (наприклад, використовувати зернотерки). Після проведення стаціонарної виставки в музеї були проведені виїзні виставки в спеціалізованих закладах міста та області. Дана виставка є першим кроком на шляху до створення стаціонарної виставкової кімнати при Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д.І. Яворницького для занять з муляжами

Україна має великий потенціал для тифлотуризму та тифлокраєзнавства. Аналіз джерел дозволив виділити низку об'єктів, які можуть бути використані для складання тифлотуристичних маршрутів, які можуть бути цікавими

як і для відвідувачів з вадами зору, так і для всіх тих, хто цікавиться історією, психологією та способом життя незрячих.

Крім вже згаданих, нище наведено попередній перелік таких об'єктів:

1) смт Білозерка Херсонської області. Експозиція «Культура на дотик» у Білозерському районному музеї. Експозиція присвячена сліпоглухій письменниці Ользі Скороходовій, яка народилася у Білозерці. Ольга Скороходова – перший у світі науковець, кандидат наук, що не мала слуху та зору. Детальніше про неї: http://www.welcomculture.org/post/79?contents_page=2 ; http://www.welcomculture.org/post/83?contents_page=2;

2) м. Київ. Музей при Київській спеціальній школі-інтернаті №5 імені Якова Батюка (для сліпих дітей). Музей присвячено єдиному сліпому, якому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу за партизанську діяльність під час радянсько-німецької війни;

3) м. Ніжин. Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського. У музеї існує фонд «Яків Батюк», з матеріалами Якова Батюка;

4) м. Умань Черкаської області. Школа для глухих, де працював Іван Соколянський – видатний сурдо- і тифлопедагог, вчитель Ольги Скороходової. Також працював у ХНУ ім. В.Н. Каразіна і Харківському медінституті;

5) м. Харків. Комунальний заклад «Харківський спеціальний навчально-виховний комплекс імені В.Г. Короленка». У школі працює шкільний музей, присвячений вихованню та освіті сліпих. В цій школі працював Іван Соколянський, вчилася Ольга Скороходова та інші видатні постаті;

6) м. Київ. Центральна спеціалізована бібліотека для сліпих ім. М. Островського. В бібліотеці знаходиться найбагатше в Україні зібрання книг шрифтом Брайля;

7) м. Львів. Львівська спеціалізована бібліотека для сліпих ім. Т.Шевченка та Музей тифлотехніки. Львівська бібліотека має у своєму складі унікальне зібрання техніки, яка використовується сліпими – пишучі машинки шрифтом Брайля, термометри, годинники та записники для сліпих, прилади для ручного письма шрифтом Брайля (складається з планшету та грифеля), а також унікальне зібрання книг шрифтом Брайля;

8) м. Херсон. Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека імені О.Гончара. Центр для користувачів з особливими потребами. У центрі розроблено туристичні маршрути Херсонщини для туристів з особливими потребами (автор Наталя Мірошніченко). <http://om222.blogspot.com/2014/06/blog-post.html>;

9) смт. Браїлів, Вінницька область. Будинок-музей Володимира Забаштанського. Забаштанський – відомий український поет, працював будучи сліпим. Лауреат Шевченківської премії;

10) м. Київ. Лісовий цвинтар у Києві. Могила Володимира Забаштанського;

11) с. Комишани Херсонської області. Могила Валентина Скороходова – брата Ольги Скороходової;

12) м. Одеса. Школа-інтернат I-III ступеню №93 для сліпих дітей. <http://school93.od.ua/> Шкільний музей, присвячений вихованню та освіті сліпих;

13) с. Обухівка Білгородської обл. Російської Федерації. Будинок-музей Василя Єрошенка – письменника, етнографі та музиканта українського походження;

14) м. Київ, місце проживання Цейтліна Георгія. Г. Цейтлін – професор, доктор технічних наук, провідний науковий співробітник Інституту кібернетики імені В. М. Глушкова Академії наук України, завідувач кафедри Міжнародного Соломонового університету, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, автор десяти книг з математики, кібернетики і комп'ютерних наук. Автор комп'ютерних програм для сліпих;

15) м. Львів. Львівська спеціалізована середня школа-інтернат №100. У школі працює шкільний музей, присвячений вихованню та освіті сліпих.

Отже, Україна має потужний потенціал для розвитку тифлотуризму, який наразі зосереджено навколо центрів у Києві, Харкові та Херсоні. Аналіз наявного матеріалу дозволяє зробити наступні висновки:

- Розвиток тифлотуризму є невід'ємною частиною формування безбар'єрного суспільства. Розвиток тифлотуризму тісно пов'язаний з розвитком соціальної сфери – розвитком інфраструктури для сліпих, змінами по відно-

шенню до людей з інвалідністю взагалі, змінами у законодавстві тощо. Тільки тоді тифлотуризм зможе розвиватися повною мірою.

- Тифлотуризм варто розглядати у двох напрямках – туристична індустрія для людей з вадами зору та туризм для тих, хто цікавиться життям сліпих та специфікою сприйняття світу сліпими. Останній варто називати тифлокраєзнавством.

- Базовий принцип тифлотуризму можна сформулювати так – все, що є доступним звичайному туристу повинно бути доступним і для туристу з вадами зору.

- Аналіз тифлотуристичних практик показує, що найбільш ефективним для тифлотуризму є створення просторових моделей (скульптур) об'єктів, рельєфів, аудіо-гідів, інформаційних матеріалів надрукованих шрифтом Брайля. Також можуть використовуватися контрастні стрічки на підлозі та навігаційні карти, зрозумілі для слабозрячих людей, тактильні піктограми, аудіотактильні стенди, комплекти навушників. Найбільш популярними місцями застосування тифлотуристичних практик є міські маршрути, музеї та ресторати.

- Наразі в Україні зустрічаються лише поодинокі приклади успішного втілення ідей тифлотуризму – це деякі ініціативи у Києві, Херсоні, Ужгороді, Львові. Але загальна оцінка розвитку тифлотуризму в Україні – негативна. Це є відголоском того, що взагалі в Україні слабо втілюються у життя принципи безбар'єрного суспільства.

- В межах України можна виділити кілька потенційних тифлотуристичних кластерів: київський, львівський (з виїздом в Ужгород), харківський (з виходом у Білгородську область РФ) та херсонський (з можливим виходом до Одеси). Саме тут компактно знаходяться найбільш цікаві та перспективні тифлотуристичні об'єкти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арт-проект «Нитка» [Електронний ресурс] / Арт-вертеп. – Режим доступу: <http://artvertep.com/poster/9902/2/11368.html>

2. Воркшоп в Херсоні: вторгнення в класику вдалося! [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Херсонського міського центру молодіжних ініціатив «Тотем». – Режим доступу: http://totem.kherson.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=342

3. Воробець У. У Львові клієнтів обслуговують у темряві / 032. Сайт міста Львів. – Режим доступу: <http://www.032.ua/news/292154>

4. Гоманюк М. «Культура на дотик»: концепція соціального переосмислення музейного простору / М.А. Гоманюк // Культура народів Причорномор'я. – № 257. – Сімферополь: ТНУ, 2013. – С. 57-60.

5. Дяченко С., Манукян Ю. «Культура на дотик»: відкриття першої інтерактивної експозиції. – Новий подих культури. – Режим доступу: http://www.welcomeculture.org/post/79?contents_page=2

6. З нагоди Всесвітнього дня сліпих: В Україні незрячі люди – поза бортом життя. – «Рідна країна». Режим доступу: <http://ridna.ua/2013/11/z-nahody-vsivitnoho-dnya-slipyh-v-ukrajini-nezryachi-lyudy-roza-bortom-zhyttya/>

7. Музей Блещунова: пишіть письма [Електронний ресурс] / Odessa-daily. – Режим доступу: <http://odessa-daily.com.ua/news/piwite-pisma.html>

8. Музей сліпих в Израїле [Електронний ресурс] / Незабываемое путешествие в Израиль. – Режим доступу: <http://abctriponline.ru/>

dostoprimechatnosti/muzey-slepyih-v-izraile

9. Прокопенко М. Прогулянка Києвом наосліп / Газета «День». – № 456 від 8 березня 2015 року. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/progulyanka-kyuevom-naoslip>

10. Сидорова В. Діти з вадами зору мають право жити повноцінним життям. – Городской сайт Чернигова / <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/23310-diti-z-vadami-zoru-mayut-pravo-zhiti-rovnocinnim-zhittjam.html>

11. Скороходова О. Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир / Скороходова О. [предисловие В. Н. Чулкова]. – М.: Педагогика, 1990. – 456 с.

12. Створення пішого туристичного маршруту для людей з обмеженими можливостями. – Офіційний сайт Асоціації України. – Режим доступу: http://www.auc.org.ua/sites/default/files/krakow_23_small.pdf

13. Швед О. У Львові відкрили ресторан, де відвідувачі їдять навпомацки. – Gazeta.ua. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/science-life/_lvovi-vidkrili-restoran-de-vidviduvachi-yidyat-navpomacki/494589